

Afb. 44. Dit schuitje wordt door den auteur gebruikt bij het afschrijven der inscripties, die op de tempelmuren van Soleb zijn aangebracht. De werkmán zwingelt het langs een kabel naar boven.

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE

ADRES:

Roodborststraat 16
LEIDEN

ADMINISTRATIE:

EX ORIENTE LUX
Noordeindsplein 4a,
LEIDEN

Vijfde Jaargang, Nummer 1, mei 1959

INHOUD

Ter Inleiding — XII — Over de tweede opgravings-campagne (1958-1959) der Missione Michela Schiff Giorgini, te Soleb — XIII — Tilmoen — XIV
De steles van Nabonidus uit Harran — XV — De nieuwe zaal in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden — XVI — Assyrische reliëfs in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden — XVII — De Sichemcollectie in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden — XVIII — De egyptische verzamelingen der Stad Antwerpen.

TER INLEIDING

Ook deze nieuwe jaargang zal in collectieve zorg worden geredigeerd. Toch zijn er vooruitzichten dat dit interregnum niet al te lang meer zal duren.

Een van de onverwachte kansen die dit waarnemen mij brengt, is dat nu op mij de aangename taak rust Dr W. D. van Wijngaarden bij zijn scheiden van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, te bedanken namens de aangeslotenen bij Ex Oriente Lux. Op 29 April j.l. deed Professor P. A. H. de Boer zulks namens Universiteit en Gemeente in ruimer verband. Hij huldigde de aftredende directeur als reorganisator van het Museum. Dat niet slechts de Egyptische en Griekse afdelingen een nieuwe opstelling kregen, maar nu ook in een afzonderlijke zaal Palestina en Mesopotamië zijn vertegenwoordigd door representatieve verzamelingen, mag een reden tot voldoening voor Dr van Wijngaarden zijn en hem zijn aftreden licht maken, het is bovendien een aanleiding hem op deze plaats openlijk te bedanken namens Ex Oriente Lux, voor alles wat hij in zijn loopbaan voor ons genootschap gedaan heeft. Moge zijn opvolger, Dr A. Klasens, ook in dit opzicht een waardig opvolger zijn!

Leiden, 30 Mei 1959

B. A. VAN PROOSDIJ

XII—OVER DE TWEEDE OPGRAVINGSCAMPAGNE
(1958-1959) DER MISSIONE MICHELA SCHIFF
GIORGINI, TE SOLEB

Dit jaar ¹⁾ zou alles veel gemakkelijker gaan: men kende ons en wij kenden de mensen, de arbeiders hadden heel wat geleerd en vooral, het dagelijkse oversteken van den Nijl was afgelopen. Ons huis tussen tempel en nekropool was immers klaar (Afb.45). Inderdaad, maar er viel toch

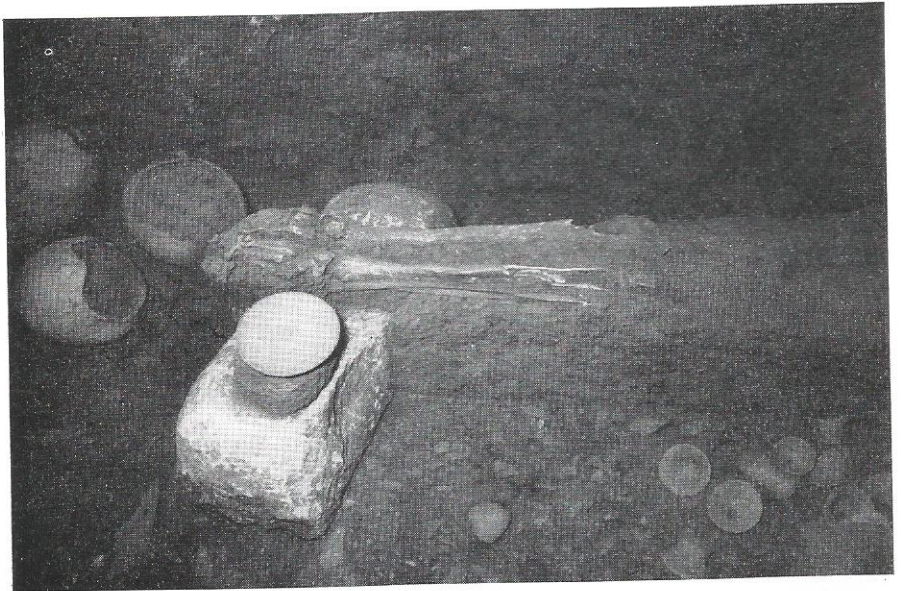

Afb. 45. Onze behuizing, gezien uit het westen. Zij bestaat uit vier kamers, die elk een binnenmuur gemeen hebben. Ook aan de oostzijde bevindt zich een veranda. Rechts is de tempel van Soleb zichtbaar.

¹⁾ Vervolg op Phœnix IV, 1 (april 1958), 4-15.

zoveel aan te doen, dat, bij mijn aankomst op 17 oktober, nog overal de werklui rondliepen, tot op het dak toe. Zodoende kon de opgraving pas 1 november hervat worden, en wel in de nekropool.

Er zijn natuurlijk weer de nodige graven ontdekt, zodat een wal van zand en stenen is ontstaan rondom dit terrein (Afb. 50). Want iedere mand met zand en puin wordt door onze mannen buiten de afrastering gestort, met als gevolg, dat er heel wat stof opwaait. Maar daar zijn onze arbeiders gelukkig niet bang voor. Immers, gelijk wij, in onze landen, geplaagd worden door regenstormen, kunnen hier de zandstormen te keer gaan. Het

Afb. 46. Deze grafkamer (12 T) was geheel met zand gevuld door het regenwater, dat er in den loop der eeuwen was binnengedrongen. Zij is van middelbare grootte (ongeveer 3 bij 3 meter) en bevatte de resten van één dode, wiens hoofd naar het westen gekeerd was.

Hij was omringd door allerlei vaatwerk van verschillende vorm en afmeting.

is wel gebeurd, dat de mensen ervoor naar huis gestuurd moesten worden. Toch zijn wij zeer gesteld op den noordenwind, die koelte brengt, 's nachts een enkele maal zelfs te veel. Het appèl, om zeven uur, lijkt dan een vastenavond: de mannen hebben dekens omgeslagen in velerlei kleuren, liefst rood, oude overjassen aan of een pandjesjas (erfenissen uit vroegere betrekkingen in Egypte), enkele gelukkigen verheugen zich zelfs in het bezit van een soort ijsmuts. Heerlijk land, waar niemand zoiets gek vindt. Ook wij zijn dan opgedoft met pullovers en windjakken. Doch als de zon hoger komt, is die pret gauw gedaan en lopen wij er weer luchtig bij.

Dit maal zijn ongeveer vijf en twintig nieuwe graven gevonden. Zij verschillen begrijpelijkerwijze veel in grootte van bovenbouw, aanleg, diepte, omvang van het eigenlijke graf, en dergelijke (Afb. 46 en 47). Want ook in het oude Egypte was de welstand der mensen verschillend, zodat het bijna voor de hand liggend is, dat wij het minste weten van den gewonen man, omdat deze zich nu eenmaal geen duur graf kon veroorloven en geen instantie genegen was, hem daarbij te helpen. Het is uiterst jammer, dat praktisch alle nieuw ontdekte graven anoniem zijn. En helemaal vervelend is bijvoorbeeld het volgende. In een groots aangelegd graf, met flinken

Afb. 47. Deze vazen waren in een hoek van hetzelfde graf (12 T) opgesteld. Het is duidelijk te zien, hoe het binnengedrongen zand ook de vazen gevuld heeft.

bovenbouw in tichels (zeer waarschijnlijk in den vorm van een kleine pyramide), een getrapte schacht, afgedekt door dertien grote stenen platen, werden de fragmenten gevonden van een grote stèle. Deze vermeldt den naam Amenemopet, en gezien de plaats, waarop deze naam was aangebracht, was de conclusie gewettigd, dat de eigenaar van het graf zo heette. Maar kort tevoren vonden wij in een veel kleiner graf ernaast den bovendrempel van een deur, waarop was vermeld en afgebeeld „de vertegenwoordiger (van den onderkoning) voor Koesj, Amenemopet” (Afb. 48). Het is natuurlijk mogelijk, dat de bezitters van twee graven, ofschoon deze vlak bij elkaar liggen, precies hetzelfde geheten hebben, en bovendien is Amen-

emopet een nogal eens voorkomende naam in het Nieuwe Rijk. Maar het is toch meer waarschijnlijk, dat grafsteen en deurdrempel voor denzelfden persoon vervaardigd zijn. En tenzij men aanneemt, dat het grote graf voor iemand is aangelegd, die nog belangrijker was dan de vertegenwoordiger van den goeverneur van Koesj oftewel Nubië, moet men veronderstellen, dat deze laatste was bijgezet in het monumentale graf. Goed, maar hoe dan

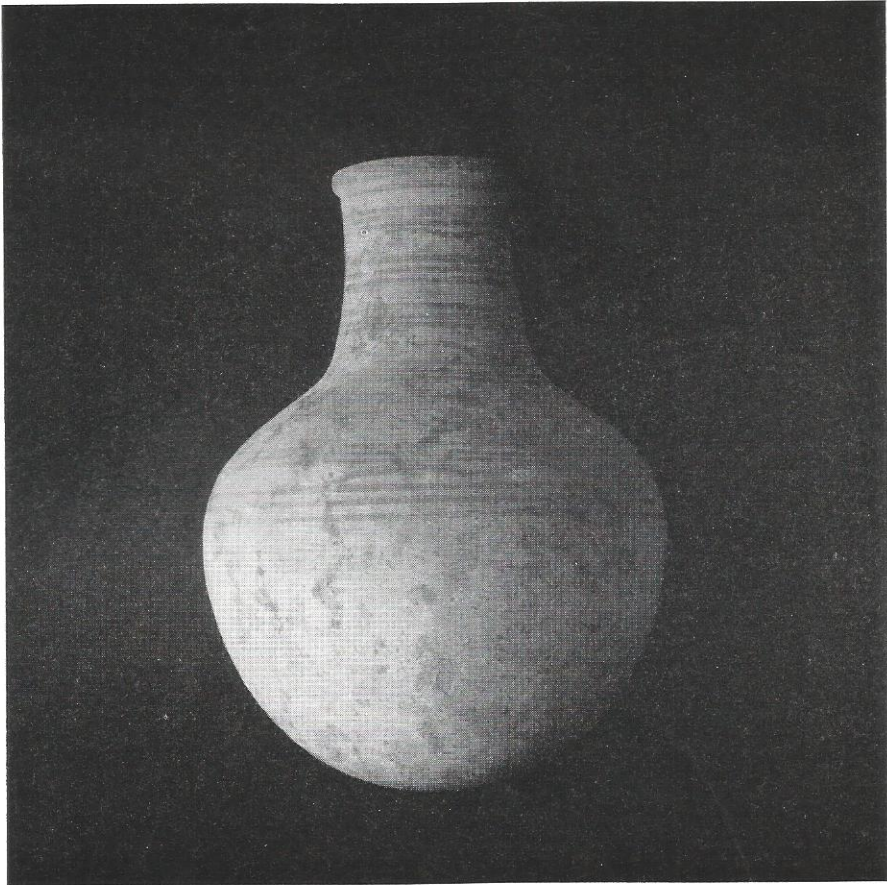

Afb. 48. Stenen bovendrempel van een deur, waarop de overledene in aanbiddende houding is afgebeeld. Links van hem worden zijn titel en naam vermeld: de vertegenwoordiger voor Koesj, Amenemopet.

te verklaren, dat onderdelen van zijn tombe in een andere schacht terecht zijn gekomen?

In beide gevallen was de opening tot de onderaardse grafkamers goed met stenen afgesloten; de eerste kamer van het grootste graf bevatte twee skeletten en enkele vazen (Afb. 49), de andere kamer was slechts met zand

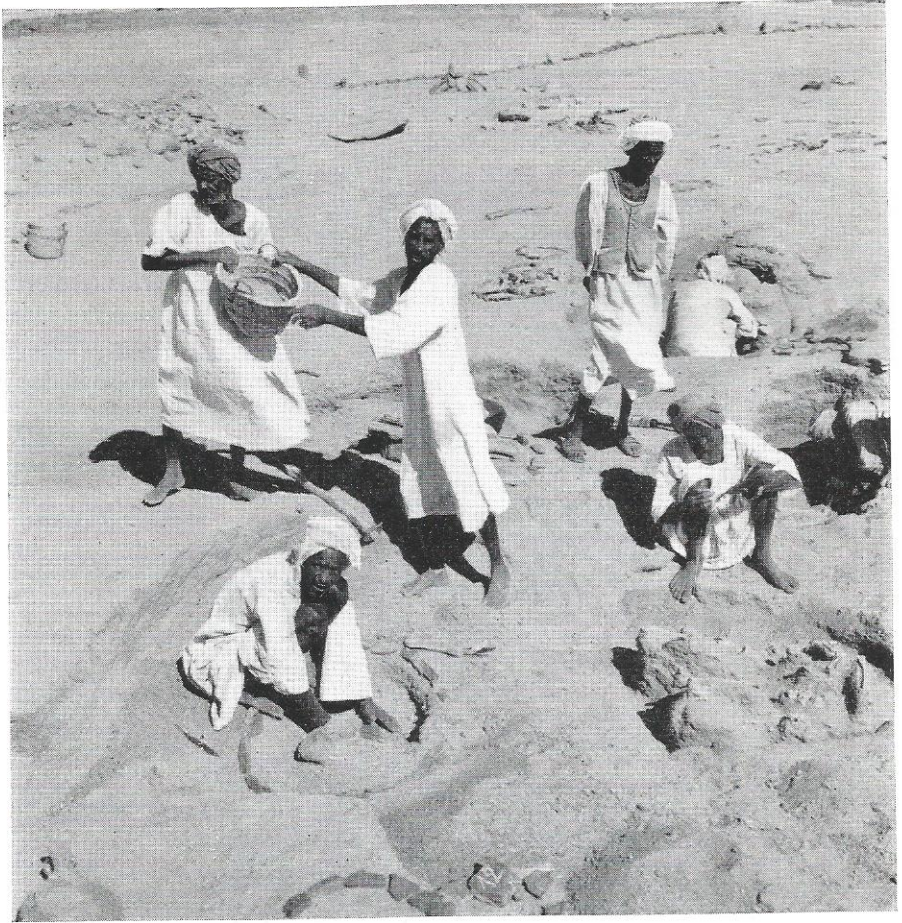
gevuld, en het kleinere graf bevatte helemaal geen menselijke overblijfselen. Het zand op den vloer der tweede kamer ervan vertoonde nog de voetsporen van degenen, die vele eeuwen geleden ook dit graf gelegegd hebben. Blijkbaar zijn toen inscripties van Amenemopet hier terecht gekomen. Maar dit punt is niet het voornaamste. Belangrijker is, dat ook dit

Afb. 49. Een mooie vaas van aardewerk, in rose kleur met versiering in violet. Hoogte 31,5 cm. Waarschijnlijk uit omstreeks 1400 v. Chr.

jaar weer gebleken is, dat de doden in de oudheid uit hun graven zijn gehaald, en men deze daarna weer netjes heeft gedicht. Enkele malen is zelfs vastgesteld, dat het lijk, al dan niet gemummificeerd, verbrand is, zoals blijkt uit de verkoolde resten; in één geval had men een steen gelegd op de smeulende mummie, want ook de onderzijde van dezen steen vertoont brand-

sporen. Maar evenals vorig jaar blijft het vooralsnog duister, welke bedoeling men heeft gehad bij het weghalen der doden uit de grafkamers. Welk een werk dit geweest is, moge blijken uit een voorbeeld: in de schacht

Afb. 50. Gezicht op een gedeelte der oudste begraafplaats (vóór 1500 v. Chr.). Nadat de omtrek van een kuil is vastgesteld, wordt deze aangegeven door een rand van kleine stenen, om te voorkomen, dat erover gelopen wordt. De arbeider links op den voorgrond is bezig het zand weg te halen. Hij doet dit met zijn handen, om niets te beschadigen. Boven het hoofd van den ouden man met de mand in de hand is een klein stuk te zien van den wal van zand en stenen rondom het terrein.

van nummer 12 zijn de overblijfselen van vijf en zeventig mensen gevonden.

Reeds den vorigen keer is vermeld, dat op geringe diepte onder de pyra-

Afb. 51. Het geraamte van den persoon, wiens linkerbeen door een krokodil werd afgerukt.

mide van tichelsteen van een der aanzienlijkste graven, skeletresten waren gevonden. Deze sector is nu systematisch onderzocht. Hij bleek een oudere

Afb. 52. Het rechtergedeelte van het middelste der drie registers, die zijn aangebracht op de oostzijde van de poort (zie Afb. 54) tussen den eersten en tweeden tempelhof; dit geeft koning Amenophis III, den bouwer van den tempel, weer. De farao is getooid met de verenkroon van Horus. Andere koninklijke attributen zijn de uraeusslang, de hoofddoek en de baard. In het midden links zijn twee cartouches, waarvan de linkse in de oudheid is uitgewist. Boven den vorst spreidt de giergodin beschermend haar vleugels uit.

Afb. 53. Het bovenste der drie registers op de poort van Afb. 52 stelt voor, hoe Amenophis III (rechts) door zijn eigen goddelijk beeld omhelsd wordt. Hij draagt hier de zogenaamde blauwe kroon, evenals den ceremoniëlen staart, en houdt het levensteken in de linkerhand. De godheid bezit een ramshoren en draagt zon en maan op het hoofd. Daar de oppervlakte van den steen hier beter bewaard is dan in de vorige afbeelding, komt de kwaliteit van het reliëf veel beter tot haar recht. Dit is evenwel enigszins vertekend, omdat de ladder gebruikt voor de opname, niet hoog genoeg reikte.

Afb. 52. Voor onderschrift, zie blz. 77.

Afb. 53. Voor onderschrift, zie blz. 77.

nekropool te omvatten met een dertigtal grafkuilen, in steenhard zand aangelegd (Afb. 50). De meeste bezaten een ovalen vorm, weinige andere waren rond. Enkele bevatten de overblijfselen van kinderen, een zestal was gewoonweg leeg, de andere dienden als laatste rustplaats van volwassenen. Alle doden waren bijgezet met de voeten naar het westen, waarbij men dient te bedenken, dat de echte Egyptenaar den overledene bijzet met het hoofd naar het westen (Afb. 46). Een aantal lag in de zogenaamde hurkende houding. De dijbenen zijn daarbij opgetrokken en de benen er bijna tegenaan gedrukt. Bovendien bleken vele lijken besmeerd geweest te zijn met roden oker. Wanneer dit gebeurd was, plaatste men den dode in de juist vermelde houding en snoerde hem dan vast met windsels. Bij het onderzoek is gebleken, dat ook grafkuilen, die onder de pyramide lagen, geschonden waren. De beenderen waren door elkaar gegooid en herhaaldelijk ontbrak dan het hoofd. En alsof dit nog niet vreemd genoeg was, de onderkaak had men dan netjes neergelegd bij de rest. Dit feit kon in zeven gevallen worden vastgesteld, zodat er toch wel een bedoeling achter gezocht moet worden, ofschoon het onduidelijk is, welke dit dan geweest is. Kennelijk is niet hebzucht de drijfveer geweest, want het aardewerk en andere gaven, als kralensnoeren, heeft men ongemoeid gelaten. Ook is het duister, waarom men slechts bepaalde lijken heeft onthoofd. Een motief van wraak biedt hier geen oplossing. Want waarom zou men dan het skelet van een kind door elkaar gegooid hebben? De oplossing schijnt dus gezocht te moeten worden in godsdienstige opvattingen. Hoewel het waarom ons hier ontgaat, kunnen wij aangeven, wie zo belust geweest zijn op deze schamele resten: het zijn degenen, die het grote graf, dat vorig jaar ontdekt is, hebben aangelegd. Immers, ook graven onder de pyramide ervan hebben dit lot ondergaan, terwijl één ervan gebruikt is als „offer" onder een drempel.

Een grafkuil, die gespaard was gebleven, was toch een wonderlijk iets²⁾. Want de overledene bezat maar één been, en wel het rechter (Afb. 51). Waar was het andere? Onvindbaar. Maar toen het gehele skelet was vrijgelegd bleek dat de dode voorover lag, als een zwemmer, terwijl de onderkant van het linkerbeen op den bodem van den kuil rustte. Tenslotte zou de rechter bovenarm de oplossing van het raadsel geven. Dit bot vertoonde namelijk duidelijk den beet van een krokodil; later is gebleken, dat de sporen hiervan ook zichtbaar zijn op het scheenbeen. Blijkbaar moeten wij ons dus voorstellen, dat de persoon in kwestie³⁾ door krokodillen is aan-

²⁾ Deze passage van Phoenix IV, 2 (december 1958), 56 wordt hier herhaald, omdat daar rechts en links wel eens door elkaar gelopen zijn, terwijl bovendien meer gegevens beschikbaar zijn, nu het skelet uit den kuil is gehaald.

³⁾ Gezien den vorm van het bekken, hebben wij waarschijnlijk te doen met de overblijfselen van een vrouw.

gevallen. Tegen degene, die hem van rechts aanviel, heeft hij zich kennelijk teweer gesteld, maar niet kunnen verhinderen, dat zijn linkerbeen (door een andere?) geheel werd afgerukt. Toen hulp opdaagde was het te laat. Men meende, dat hij dood was, maar in werkelijkheid lag het slachtoffer in *coma*. Men heeft het in dezen toestand begraven, en daarna is de stumper

Afb. 54. De poort, waarop zich de beide vorige reliëfs bevinden, staat links van de rechterzuil. De foto geeft een duidelijk beeld van de vele neergestorte zuilenblokken en architraven in den eersten hof. Helemaal vooraan zijn twee parallele stukken muur zichtbaar, die loodrecht op de kantlijn staan. Deze resten van een oude poort zijn pas bij de opgraving te voorschijn gekomen.

bijgekomen. In een vertwijfelde poging zich te bevrijden, heeft hij zich omgedraaid, maar was toen aan het einde van zijn krachten. Niemand van zijn nabestaanden heeft vermoed, welk nieuw drama zich in de woestijn afspeelde.

En is er dit jaar dan niet in den tempel (Afb. 52 en 53) gegraven? Nou en of, praat er niet van. Soms wist ik gewoonweg niet, hoe ik in mijn schuitje moest komen, zonder tichels te vergruizen of in kuilen te vallen (Afb. 44). Want juist rondom den pylon is ook dit seizoen gewerkt (Afb. 54). Maar de resultaten van dit onderzoek zijn nog onduidelijk, terwijl dit overigens nog volop aan den gang is en na mijn vertrek zal doorgaan. Veel succes, Robichon!

Soleb, Oudejaarsdag 1958

JOZEF M. A. JANSSEN